

מפגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

**השפעת תחום התוכן על הקשר בין מורכבות
קוגניטיבית לסובלנות בקרב דתיים וחילונים**

אורלי שי ושלמה קניאל

**תדפיס מתוך גיליון 30
טבת תש"ע – דצמבר 2009**

השפעת תחום התוכן על הקשר בין מורכבות קוגניטיבית לסובלנות בקרב דתיים וחילונים*

אורלי שי ושלמה קניאל

תקציר

המחקר הנוכחי מבקש לקדם את החינוך לסובלנות באמצעות זיהוי המאפיינים הקוגניטיביים המקדמים אותה. לפיכך, המחקר מתמקד בקשרים ההדדיים בין סובלנות למורכבות קוגניטיבית. סובלנות מתייחסת להפגנת איפוק ומתן חופש לזולת במצב של קונפליקט ומתקיימת בעקבות שיקולים המביאים לריסון התנגדות כלפי עניין שאין מסכימים עמו. מורכבות קוגניטיבית מתבטאת ביכולתו של האדם להתמודד ביעילות עם משימות קשות ומסובכות, באמצעות תהליך שיש בו מספר רב של שלבים. השערת המחקר היא שיהיה מתאם חיובי גבוה בין מורכבות קוגניטיבית לבין עמדה סובלנית; זאת, כיוון שישנה סבירות גבוהה שבעלי מורכבות קוגניטיבית ישקלו את היבטי הקונפליקט על ידי שילוב מושכל בין אינטגרציה ודיפרנציאציה, גילוי אמפתיה, קבלת החלטות נכונה, זהות אישית וחברתית מגובשת ונטייה לדמוקרטיזם רבה יותר ולסמכותיות פחותה. 108 סטודנטים ממכללות ואוניברסיטאות שונות, מתוכם 50 דתיים ו-58 חילונים, ביצעו 12 משימות: שלוש משימות לבדיקת סובלנות ותשע משימות שבדקו מורכבות קוגניטיבית. נמצאו שלושה ממצאים עיקריים: (א) נמצא כי בתחום תוכן זה יש מתאם חיובי וחזק בין מורכבות קוגניטיבית לסובלנות; זאת בשל קיומם של רכיבי ידע משותפים. ככל שתחומי התוכן מתרחקים זה מזה, הקשר בין מורכבות קוגניטיבית לסובלנות נחלש; (ב) ניתוחי גורמים מראים שהעמדה הסובלנית והמורכבות הקוגניטיבית אינן גורם אחד; (ג) ניתוח המתאמים הקונוניים מראה על הבדל בין דתיים לחילונים. ממצא זה מדגיש כי לתוכן הערכים יש השפעה על העמדה הסובלנית, ולכן, גם על הקשר שבין מורכבות קוגניטיבית לסובלנות. לסיים, מובאות המלצות למחקרים נוספים ומוצגים יישומים אפשריים בתחום החינוך לסובלנות, למורכבות קוגניטיבית ולמניעת אלימות.

מילות מפתח: סובלנות, מורכבות קוגניטיבית, חינוך, תחום, דתיים, חילונים

רקע תאורטי

מבוא

החברה שבה אנו חיים הופכת אלימה יותר ויותר. אנו חשופים לאלימות בכל תחומי החיים. מדאיג במיוחד לגלות כי רמת האלימות הולכת וגוברת בקרב הדור הצעיר.

המחקר הנוכחי הוא חלק מעבודת דוקטור של אורלי שי בהנחיית פרופסור שלמה קניאל.

דו"ח המועצה הלאומית לשלום הילד משנת 2005 מצביע על תמונה חברתית קשה. 41,232 תיקים פליליים נפתחו לבני נוער באותה שנה, כמחציתם בשל אלימות (עלייה של 13 אחוז משנה קודמת). מספרים אלו אינם כוללים את מקרי האלימות שאינם מדווחים למשטרה. מעורבות של בני נוער במעשי אלימות קיצוניים, כאונס, רצח ושווד, נעשים תדירים יותר וגורמים להד תקשורתי רב. אולם אין להמעט בהשפעתה של החשיפה היום יומית של בני נוער לאלימות בדרגות פחותות של חומרה. במציאות הנוכחית, מרובת הקונפליקטים והכוחנית, נדרש חינוך מעמיק וארוך טווח שיטפח יחסים נאותים ויגביר את תחושת המוגנות של הפרט. סובלנות יכולה לתת מענה לפתרון קונפליקטים בדרכי שלום. המחקר הנוכחי מבקש לקדם את החינוך לסובלנות באמצעות זיהוי המאפיינים הקוגניטיביים המקדמים סובלנות.

סובלנות

סובלנות פירושה היכולת לסבול אמונות והתנהגויות שאין מסכימים עמן. הסובלנות מתבטאת במתן חופש ביטוי ויכולת מימוש עצמי ללא קשר לעמדות, לרעיונות ולאינטרסים של בני אדם (Ten, 2002). נקיטת סובלנות עולה מהצורך לפתור סכסוכים וקונפליקטים בדרכי שלום, על מנת לאפשר חיים ביחסים שבין פרטים (Gray, 2000; Schultz, 2000; Chan, 2004; King, 1998) בחברות רב-תרבותיות (Tan, 2000) ובחברות גדולות (Meyer, 2001; Castiglione & McKinnon, 2000; Tan, 2000). סובלנות מתממשת כשמתמלאים שני תנאים: (א) בתחילה קיימת התנגדות כלפי אובייקט הסובלנות, המתבטאת ברגש שלילי (החל ממורת רוח ועד לשנאה); (ב) בהמשך מתרחשת הסרת ההתנגדות לאובייקט וקבלתו, על ידי הבנת מעשיו ולמרות ההתנגדות להם (Galeotti, 2002; King, 1998). נראה כי סובלנות מתקיימת בעקבות תהליכים קוגניטיביים מורכבים, המביאים לריסון התנגדות כלפי עניין שאין מסכימים עמו, למרות היכולת להתנגד לו.

מבחינה תאורטית ניתן לטעון כי הסובלנות היא מין עמדה (Dinauer & Fink, 2004; Hukinson & Haddock, 2005), שיש בה ארבעה רכיבים (שי, 2005): (א) רכיב **רגשי** המתעורר אצל הפרט כלפי מושא הסובלנות; (ב) רכיב **קוגניטיבי**, הכולל את המחשבות והאמונות ביחס למושא הסובלנות; רכיב **הכוונה להתנהגות**, הכולל את הנכונות לפעול באופן חיובי או שלילי כלפי מושא הסובלנות, מתפצל לשניים: (ג) כוונה להתנהגות סובלנית **חבויה**, שבה הסובלן אינו מביע את סובלנותו בפומבי ונמנע מכל התייחסות לתופעה שאליה הוא מתנגד; (ד) כוונה להתנהגות סובלנית **גלויה** ובעצמה חזקה; הסובלן מכבד את זכותם של מתנגדיו להחזיק בדעתם ולשכנע אחרים בצדקת דרכם, בעוד הוא עצמו פתוח להאזין לדעתם, ואולי גם לקבל חלק ממנה, ולפעול למענם.

חלק מרכיב הקוגניציה בעמדה הסובלנית כולל את הערכים שהפרט מחזיק בהם (Chan, 2002; Galeotti, 2001, 2002; Newey & McKinnon, 2002; Rosenthal, 2002).

2001). למונח "ערך" הגדרות רבות (Ball-Rokeach & Loges, 1994), ואחת הבולטות שבהן רואה בערכים תכנים המביאים את האדם להעדיף מהלך פעולה אחד על פני מהלך פעולה אחר, תכנים שלפיהם האדם שופט את חייו ועל פיהם הוא מתנהל (Ball-Rokeach & Loges, 1994; Schwartz, 1992). הסובלנות היא אפוא ערך הנבחן במצב של עימות עם ערכים אחרים ומהווה חלק ממערכת ערכים כוללת מנומקת בתוך תפיסת עולם (Chan, 2004; King, 1998; Quinn, 2001). גבולות הסובלנות נקבעים על פי ההנמקות הערכיות לסובלנות, הנמקות אלו גם קובעות עד כמה על האדם להיות מחויב להתנהגות סובלנית וריסון עצמי כלפי עניין שהוא אינו מסכים לו, בפרט כלפי זולת המפגין נגדו תוקפנות (Dougherty, 2000).

כיוון שסובלנות נשענת על ערכים, יהיו הבדלים בגבולות הסובלנות בין קבוצות בעלות עולם ערכים שונה (Corkalo, 2003; Kriesberg, 2003), כמו למשל, דתיים וחילונים.

מורכבות קוגניטיבית

נוסף על הערכים ישנם לסובלנות היבטים קוגניטיביים נוספים. כך למשל, חלק מהמחקרים שבדקו סובלנות פוליטית מצאו לסובלנות הסברים קוגניטיביים, כגון הבנה של עקרונות דמוקרטיים והשקפה פוליטית ברורה ומקיפה (Sullivan & Transue, 1999). מחקרים אחרים שעסקו בחקר סובלנות אתנית ופוליטית, מצאו מתאמים חיוביים בין השכלה גבוהה ומעמד חברתי כלכלי, המרמזים על יכולת קוגניטיבית גבוהה יותר של בעלי הסובלנות (Luppacini & Sajjani, 1983; McClosky & Brill, 2003). ממצאים אלו מצביעים על הכיוון, אולם אינם מתקרבים מספיק להיבט הקוגניטיבי, ונראה כי המונח "מורכבות קוגניטיבית" יכול להשתלב היטב בהבנת הסובלנות.

למונח "מורכבות קוגניטיבית" יש התייחסויות תאורטיות ומתודולוגיות שונות (קניאל, 2001b). מקובל להתמקד בשתי פעולות חשיבה מרכזיות: אינטגרציה ודיפרנציאציה (Van-Hiel & Mervielde, 2003). **הדיפרנציאציה** מתייחסת ליכולת הבחנה והערכה של גירויים על פני ממדים רבים. למשל, מספר התכונות השונות שמייחס האדם לדמויות משמעותיות בחייו, כמו אביו ואמו (Bieri, 1966; Woehr, Miller & Lane, 1998). אדם בעל מורכבות קוגניטיבית נמוכה ישתמש במספר ממדים קטן יותר, ייטה להתעלם ממידע רב או סותר ויערוך הבחנות גסות של מיון וסיווג. לעומתו, אדם בעל מורכבות קוגניטיבית גבוהה יערוך הבחנות דקות ויהיה בעל יכולת הבחנה גבוהה של גירויים רבים ומגוונים (Schroder, Driver & Streufert, 1967). **האינטגרציה** מתבטאת במספר הקשרים בין פרטי המידע או בין הממדים המובחנים, כמו: התייחסות רעיונית כוללת ומקיפה, שילוב בין חלופות ויחסים וקשרים בין עמדות מנוגדות. היא מתייחסת למידת ארגון ותכלול של ידע, וככל שמידע מאורגן באורח אינטגרטיבי ומדרגי יותר, כך גדלה

המורכבות הקוגניטיבית. **האינטגרציה** נמדדת על ידי ניתוח התנסות חווייתית או ניסוח דעה בתחום מסוים, כמו סכנה לפצצת אטום (McDaniel & Lawrence, 1990). בעשורים האחרונים הורחבה המורכבות הקוגניטיבית לתחומים נוספים, כגון: זהות אישית (Fisherman, 2001; Low, 1999), פתרון בעיות של עובדים בארגונים שונים (Granello & Underfer-Babalis, 2004; Lantz & Friedrich, 2000; Porter & Inks, 2003), שיפוט מוסרי (Evans & Foster, 2000), קיצוניות פוליטית (Nesbitt, 2003; Van-Hiel & Mervielde, 2003) ועוד.

אדם בעל סובלנות גבוהה זקוק לשילוב יעיל בין דיפרנציאציה ואינטגרציה במצבי קונפליקט. רמת דיפרנציאציה גבוהה מאפשרת לו להבחין בפרטים ולהימנע מעיוותי מידע, ואילו רמת אינטגרציה גבוהה מאפשרת לו לארגן היטב את המידע ולשלוף אותו בעת הצורך. אולם נראה כי אין די בדיפרנציאציה ואינטגרציה כדי לפתור היטב מצבי קונפליקט הלקוחים מהמציאות המורכבת. סובלנות לקונפליקטים בנושאים מסוימים, כמו בניית הוסטל ללוקים בנפשם בשכונת וילות, מחייבת, נוסף על אינטגרציה ודיפרנציאציה, גם יכולות קוגניטיביות גבוהות, כגון: פתרון בעיות בדרכים לא שגרתיות, זיהוי בעיות, עיבוד מידע, תכנון דרכי פעולה, קבלת החלטות ונקיטת פעולה לאחר איסוף וארגון נתונים מגוונים, יכולת להבין את מניעי הזולת ורגשותיו כאשר נמצאים עמו בקונפליקט, יכולת להכיל מצבים ואנשים בעלי תפיסות מנוגדות ועל כן להיות בעלי מאפיינים אישיותיים של פתיחות ותפקוד הכרתי וריגושי גמיש ולא סטראוטיפי. סובלנות ברמה גבוהה דורשת מהפרט להיות בעל זהות אישית וזהות חברתית מגובשות, הכוללות עמדות ואידאות ביחס לסובלנות שאינן מאוימות על ידי הקונפליקט עם אובייקט הסובלנות, ולכן מאפשרות לערוך פשרות ללא תחושה של ויתור על הזהות. קיים אפוא מאגר גדול של רכיבים המקשרים בין סובלנות למורכבות קוגניטיבית. מתוכם בחרנו להוסיף על אינטגרציה ודיפרנציאציה ארבעה רכיבים מרכזיים: אמפתיה, קבלת החלטות, זהות וסמכותנות.

אמפתיה כמרכיב במורכבות הקוגניטיבית

אמפתיה מתייחסת במחקר הנוכחי ליכולת להבין את מניעי הזולת ורגשותיו, מבלי להדחיק את רגש ההתנגדות כלפי דעותיו או התנהגותו של מושא הסובלנות. הכוונה להבנת עולמו הרגשי, ההכרתי וההתנהגותי של האחר וליכולת להכיל תפיסות מנוגדות. אמפתיה אין פירושה להוקיר את מה שהאחר מוקיר ולחשוב ולהרגיש כמותו, אלא להבין את הזולת מנקודת מבטו, ובעקבות כך לכבד את דעותיו ולהיות סובלני להן. במקרים שבהם קיים קונפליקט, תתבטא אמפתיה ביכולת האדם לבטא את דעותיהם של כל הצדדים מבלי להסכים להן. אמפתיה מתייחסת אפוא ליכולת הקוגניטיבית של הסובלן להבין את מכלול מחשבותיו, רגשותיו והתנהגותיו של מושא הסובלנות. שיאה של אמפתיה היא שילוב בין קוגניציה, רגש והתנהגות אצל הסובלן. מחקרים מראים כי יכולות קוגניטיביות נמצאו במתאם חיובי עם אמפתיה ובמתאם שלילי עם תוקפנות (Jolliffe & Jolliffe, 1990).

(Ferington, 2004, 2006; Martin, Lennart, Ulrika & Niklas, 2006). נראה כי ככל שהאדם מורכב יותר מבחינה קוגניטיבית, כך גדלה יכולתו להיות אמפתי, ובעקבות זאת – להוריד את רמת התוקפנות.

קבלת החלטות כמרכיב במורכבות הקוגניטיבית

סובלנות במצבי חיים מורכבים מחייבת שיקול דעת המתאים לתהליך קבלת החלטות. תהליך כזה מאפשר לשקול בתשומת לב רבה את כל ההיבטים הרלוונטיים הנוגעים לקונפליקט, ולאחר מכן לערוך אינטגרציה של היבטים אלו לכלל דעה והחלטה (Van-Hiel & Mervielde, 2003). כדי להחליט על הסובלנות צריך האדם להכריע בין חלופות על פי סדרי עדיפויות ואמצעים שיש לנקוט, וכן עליו להיות בעל יכולת לערוך היסקים ביחס לתוצאות הצפויות מבחירה של חלופה. תהליך קבלת ההחלטות כולל סוגי ידע המהווים בסיס נתונים רחב, ועליהם הפרט מבצע פעולות חשיבה של זיהוי, עיבוד, תכנון ונקיטת פעולה, אשר מלווים בתהליך של הגדרת המטרה, איסוף וארגון נתונים מגוונים, בדיקת חלופות שונות ושקלולן, בחירה בחלופה היעילה ביותר וליווי התהליך במשוב והערכה (Callison, 1998; Clemen & Reilly, 2000).

זהות אישית וזהות חברתית כמרכיבים במורכבות הקוגניטיבית

זהות אישית מכילה ידע על ה"עצמי" ומהווה כלי שבאמצעותו הפרט מארגן ומפרש את התנסויותיו המרכזיות (צוריאל 1990; Oyserman, 2004). היא מורכבת מתת-זהויות שונות, כמו: אידאולוגית, פוליטית, דתית, חברתית, מינית, עדתית ומקצועית. בתהליך גיבוש הזהות מתקיימת סינכרוניזציה בין התפיסה המוסרית והערכים ההומניסטיים לבין ההתפתחות הפיזית, ההתפתחות הקוגניטיבית וההתפתחות הריגושת. ככל שהזהות מגובשת, כך קיימת מחויבות כלפי יחסי חברות והשקפה אידאולוגית (Stryker, 2000). חשיבותה של הזהות למחקר זה נובעת מהקשר ההדוק שלה עם תהליכי חשיבה שונים (Piaget & Inhelder, 1969), והם קשורים בתהליכי עיבוד וארגון מידע (Leary & Price-Tangney, 2003; Oyserman, 2004). פעולות החשיבה מהוות מכשיר אנליטי המאפשר לתפוס את העולם לא רק כפי שהוא, אלא גם כפי שהוא יכול להיות. תת-רכיב של פעולות חשיבה הוא חשיבה מופשטת בתחום נקיטת נקודת מבט חברתית. יכולת זו מאפשרת להבין את נקודת המוצא של הזולת, וכך להעמיק את הבנת הזהות האישית וגיבושה (Granello & Underfer-Babalys, 2004).

תת-זהות חשובה בזהות האישית היא **הזהות החברתית**, המורכבת מתחושת שייכות של היחיד וקבלת ערכיה של הקבוצה (Corkalo 2003; Kriesberg, 2003). האדם בונה את זהותו בשייכו לקבוצת ה"אנחנו", תוך השוואה "לקבוצות חוץ" בתחומי הערכים, המיצב והאידאולוגיה (Cameron, 2004; Corkalo, 2003). הקבוצה מעניקה לפרט תחושת שייכות וזהות, ובכך היא תורמת לתפיסת עולמו ולאידאות שבהן הוא מאמין (Cokley, 2005). ערכים קבוצתיים מהווים מרכיב

מרכזי בזהות קולקטיבית (Kim & Omizo, 2005), ותרומתם רבה בעיצוב גבולות הסובלנות. היחס אל קבוצת החוץ נעשה לעתים באמצעות סטראוטיפים העשויים לגרור יחס שלילי, הפחתת ערך, אפליה וחוסר סובלנות כלפי הקבוצה האחרת. לעומת זאת, יכולת לראות את קבוצת החוץ כהטרונגית, לא סטראוטיפית ובעלת פיזור תכונות רחב עשויה למנוע ביטויים של חוסר סובלנות (Crocker & Quinn, 2004; Mummendey & Wenzel, 1999; O'Bryan, 2004; Padilla & Perez, 2003). נראה אפוא כי סובלנות לקבוצות אחרות קשורה לזהות החברתית, ותכניה של זו משפיעים על הסובלנות.

סמכותנות כמרכיב במורכבות הקוגניטיבית

אישיות "סמכותנית", או "דוגמטית" (Adorno, Frenkel-Brunswick, Levin, son & Sanford, 1950), מתייחסת לתפקוד נוקשה ומערך נטיות, רגשות ואמונות בלתי דמוקרטיים. הסמכותן מאופיין בשמרנות פוליטית ופסילת כל מה שאיננו קונוונציונלי (נורמטיבי-מסורתי), בכניעה לסמכות חיצונית, בכבוד לכוח ולקשיחות ובתוקפנות המועתקת ממטרות פנים-קבוצתיות אל מטרות חוץ-קבוצתיות. חשיבתו של הסמכותן מאופיינת בנטייה להתבסס על עובדות מוחשיות (Altemeyer, 1996; Suedfeld & Schaller, 2002), בדעות קדומות ובחשיבה סטראוטיפית במגוון תחומי החיים. הנטייה להתבסס על נקודת מבט אחת בתהליך קבלת החלטות מאפיינת סמכותנים בעלי מורכבות קוגניטיבית נמוכה (Van-Hiel & Mervielde, 2003). ניתן לומר אפוא כי סמכותנות היא היפוכה של הסובלנות.

כלי המדידה ורמת המורכבות הקוגניטיבית

השיטות השונות המגדירות את המונח "מורכבות קוגניטיבית", שמות דגש שונה על דרכי המדידה שלו. מכאן עולות שתי שאלות עיקריות: (א) האם כלים שונים יכולים להקיף את כל תכונות המורכבות הקוגניטיבית, או האם מורכבות קוגניטיבית היא גורם אחד, ולכן כל כלי שנבחר להשתמש בו ידרג מורכבות קוגניטיבית באותו אופן? שאלה זו מובילה אותנו לשאלה נוספת: (ב) האם מורכבות קוגניטיבית היא תחום אחד, ולכן הפרט יאופיין ברמת מורכבות קוגניטיבית אחידה בכל התחומים הנבדקים, או האם רמת המורכבות הקוגניטיבית מושפעת מתחום התוכן הנבדק?

המורכבות הקוגניטיבית: חוצת תחומים או תלוית תחום תוכן?

מורכבות קוגניטיבית חוצת תחומים (domain general): הנחתו המרכזית של ביירי (Bieri, 1955) היא כי מבנים קוגניטיביים ראשוניים שעמם נפגש האדם בראשית חייו (דמויות), מהווים את הגרעין שממנו מתפתחת המערכת הקוגניטיבית, והתפתחות זו מוכללת לתחומים חדשים. משמעות הדבר, שצורת ארגון סכמות החשיבה המיוצגת בתחום היחסים הבין-אישיים, תאפיין את כל התפקוד הקוגניטיבי של הפרט ותבוא לידי ביטוי בכל תחומי החשיבה (Allard & Carlson, 1963; Bieri, 1956 & Blacker). גישה זו רואה במורכבות קוגניטיבית תכונה אישיותית "חוצת תחומים".

מורכבות קוגניטיבית תלוית תחום (domain specific): המחזיקים בהשקפה זו, רואים את המורכבות הקוגניטיבית כתלוית תחום, ולא כתכונה החוצה תחומים רבים. לפי גישה זו, רמת התפקוד הקוגניטיבי תלויה במידת האינטראקציה שהייתה לפרט עם תחום ידע מסוים (Brendel, Kolbert & Foster, 2002; Robinson, 2001). אימון ולימוד בנושא ייחודי יכולים להעלות את רמת המורכבות הקוגניטיבית באותו תחום (Bird & bird, 2002; Labouvie-Vief & Diehl, 2000; Robinson, 2001). לפיכך, תפקודים קוגניטיביים מסוימים יעילים יותר בתחומים אחדים לעומת תחומים אחרים (Ceci, 2003).

לסיכום, שאלת המחקר המרכזית עוסקת בקשרים שבין מורכבות קוגניטיבית לסובלנות. ההשערה היא שככל שרמת המורכבות הקוגניטיבית גבוהה יותר, כך רמת הסובלנות תעלה. סובלנות מחייבת ביטול התנגדות לזולת ואיפוק כלפי קונפליקט, לאחר שיקול דעת. אנשים בעלי מורכבות קוגניטיבית גבוהה, שיש להם זהות אישית וזהות חברתית מגובשות ואישיות דמוקרטית, יוכלו לשקול את כל היבטי הקונפליקט על ידי שילוב מושכל בין אינטגרציה ודיפרנציאציה, לקבל החלטות באופן מושכל יותר ולגלות אמפתיה. המחקר הנוכחי ינסה לתת מענה גם על השאלה, האם רמת המורכבות קוגניטיבית היא גורם אחד ולכן אינה מושפעת מתחום התוכן הנבדק, או האם רמת המורכבות הקוגניטיבית מושפעת מתחומי תוכן. אם המורכבות הקוגניטיבית מושפעת מתחום התוכן, אזי אנו עשויים למצוא הבדלים גם בקשר שבין מורכבות קוגניטיבית לרמת הסובלנות בחלוקה לתחומי תוכן.

שיטה

משתתפים

במחקר השתתפו 108 סטודנטים ממכללות ואוניברסיטאות שונות, מהם: 50 דתיים ו-58 חילונים, מתוכם 41 גברים ו-67 נשים. דתיים הוגדרו על פי אמות המידה הבאות: שמירת שבת, הקפדה על אוכל כשר ולימודים בבית ספר תיכון דתי, והחילונים הוגדרו על פי: אי-שמירת שבת, אי-אכילת אוכל כשר ולימודים בבית ספר תיכון חילוני; משתתפים שלא ענו על שלוש השאלות הללו בעקביות בחיוב או בשלילה, הוצאו מן המדגם.

כלים

שאלות המחקר נבחנו באמצעות 12 כלים: שלושה שמדדו סובלנות ותשעה שמדדו מורכבות קוגניטיבית. כדי לבדוק, האם קיימת השפעת תחום התוכן על רמת הסובלנות, היה על המשתתפים לכתוב שני חיבורים: האחד בנושא קונפליקט במשפחה, והשני בנושא בעיית הטרור. מכל חיבור נבנו שני מדדים באותו תחום: האחד לבדיקת מורכבות קוגניטיבית, והשני לבדיקת רמת הסובלנות. אי-תלות בין המדדים נשמרה על ידי אמות מידה ברורות ושונות המדרגות את כל אחד מהמדדים. אמות המידה תפורטנה בהמשך.

כלים לבדיקת סובלנות

שאלון עמדות סובלניות

השאלון מכיל 28 שאלות סגורות, אשר כוללות קונפליקטים בתחומים שונים. משאלון זה נבנו ארבעה מדדים: (א) יחסי מגדר; (ב) יחסי יהודים כלפי ערבים; (ג) יחסי דתיים—חילונים; (ד) קונפליקטים בנושא זכויות אזרח. כדי לבחון יחסי דתיים—חילונים, שש השאלות האחרונות בשאלון ניתנו בשתי גרסאות: אחת למשתתפים דתיים, ושנייה למשתתפים חילונים. כל שאלה מורכבת מארבעה פריטים המצויים בסולם של שבע דרגות, ככל שהציון גבוה יותר כך עצמת הסובלנות גבוהה יותר. כל פריט התייחס לרכיבי העמדה הסובלנית הכוללים בירור יחס הנבדק לארבעה היבטים של הקונפליקט, והם: (א) היחס הרגשי לקונפליקט (שלילי או חיובי); (ב) המחשבה כלפי הקונפליקט (האם הוא הגיוני או לא הגיוני); (ג) כוונה חבויה להתנהגות סובלנית; (ד) כוונה גלויה להתנהגות סובלנית. מן השאלון הופקו ציוני סובלנות בחלוקה לתחומי הסובלנות (יחסי מגדר, יחסי יהודים—ערבים, יחסי דתיים—חילונים וזכויות אזרח) וציון כללי של סובלנות.

לתת-המדד תחום יחסי מגדר, אלפא של קרונבך הייתה 80; לתת-המדד תחום יחסי יהודים—ערבים, אלפא של קרונבך הייתה 94; לתת-המדד תחום יחסי דתיים—חילונים, אלפא של קרונבך הייתה 90; לתת-המדד תחום זכויות אזרח, אלפא של קרונבך הייתה 90; לציון כללי, מהימנות השאלון על פי אלפא של קרונבך הייתה 94.

לוח 1: דוגמה לשאלה בתחום זכויות אזרח

באחת הערים הגדולות בצפון נפתח סניף של אחת מהכתות המשיחיות. הסניף מהווה מוקד משיכה ונהירה של נערים ונערות רבים מבני האזור, ואף מערים מרוחקות יותר מגיעים בני נוער כמעט על בסיס יום יומי. בעקבות הצטרפותם של בני הנוער לכת זו, הם החלו לנהוג התנהגות מוזרה ביותר. השבוע קראת בעיתון שנציגי הכת חושבים להגיש מועמדות לנציגות העיר.

רכיב רגש	פתיחת סניף של כת משיחית בעיר בצפון מעורר אצלי רגש:
	חיובי 7 6 5 4 3 2 1 שלילי
רכיב מחשבה	הצטרפותם של בני נוער לכת המשיחית בעיר הצפונית:
	מתקבלת על דעתי 7 6 5 4 3 2 1 לא מתקבלת על דעתי
רכיב כוונה חבויה	הייתי מוכן לחתום על עצומה לסגירת הסניף של הכת המשיחית בעיר הצפונית.
	מסכים 7 6 5 4 3 2 1 לא מסכים
רכיב כוונה גלויה	הייתי מוכן לחתום על עצומה להישארות הסניף של הכת המשיחית בעיר הצפונית.
	מסכים 7 6 5 4 3 2 1 לא מסכים

סובלנות בתחום קונפליקט במשפחה

מדד זה מבוסס על פתרון קונפליקט. בפני המשתתפים הוצג קונפליקט במשפחה שבה אחד מבני הזוג חילוני והשני דתי. הקונפליקט נוגע לשאלת המוסד החינוכי שאליו ישלחו את בנם היחיד, שנולד לאחר טיפולים ממושכים. הסטודנטים התבקשו לכתוב חיבור ולתאר בו כיצד היו פותרים את הקונפליקט אילו עמדו באותו מצב. שני שופטים ערכו ניתוח תוכן לחיבור. על סמך הצעת הפתרון בקונפליקט ניתן לכל משתתף ציון מ-1 עד 5: 1=המשתתף התבצר בעמדתו ולא גילה כל נכונות להתחשב בבן הזוג; 2=המשתתף העדיף לא להחליט, או לתת לילד לבחור כיצד לנהוג בקונפליקט; 3=המשתתף גילה נכונות להידברות, אך עמד על העקרונות שהוא מאמין בהם; 4=המשתתף היה מוכן להתפשר על העקרונות שהוא מאמין בהם; 5=המשתתף ויתר על עמדתו האישית וקיבל את עמדתו של בן הזוג. מידת ההסכמה בין השופטים הגיעה ל-90%, והמהימנות בין שופטים הייתה $kappa = .87$ ($p < .0001$).

סובלנות בתחום בעיית הטרור

המשתתפים התבקשו לכתוב חיבור בנושא בעיית הטרור בישראל, לנתח את הבעיה ולהציע פתרונות אפשריים לקונפליקט. הציון לסובלנות נקבע על פי הפתרון המועדף על הנבדק. בהתאם לתשובות שהתקבלו נבנה סולם מ-1 עד 5 – ככל שהציון גבוה יותר, כך הסובלנות גבוהה יותר: 1=הנבדק התבצר בעמדתו ולא גילה כל נכונות להתחשב בצד השני (הערבים); 2=הנבדק העדיף שלא להחליט; 3=הנבדק גילה נכונות להידברות עם הערבים, אך עמד על העקרונות שהוא מאמין בהם; 4=הנבדק היה מוכן להתפשר על העקרונות שהוא מאמין בהם; 5=הנבדק ויתר על עמדתו האישית וקיבל את עמדת הצד השני בסכסוך. מידת ההסכמה על ציוני הסובלנות בין שני שופטים הגיעה ל-90.2%, והמהימנות בין השופטים הייתה $kappa = .87$ ($p < .0001$).

כלים לבדיקת מורכבות קוגניטיבית

מורכבות קוגניטיבית על פי ביירי

מבחן REP (Role Construct Repertory-Test) של ביירי ועמיתיו (Bieri et al., 1966) הוא גרסה מאוחרת של מבחן REP שפיתח קלי (Kelly, 1955). המבחן של ביירי ועמיתיו בודק את מידת ההבחנה והסיווג בין אובייקטים מוכרים. המשתתף מקבל טבלה ומתבקש להעריך עשר דמויות המוכרות לו (לדוגמה: אמו, אביו, בוס), באמצעות עשרה ממדים. ממדי ההערכה מופיעים בצורות דו-קוטביות (לדוגמה: חלש-חזק, קמצן-נדיב, חסר החלטה-החלטי) ומדורגים בסולם בן 6 דרגות (לדוגמה: חסר החלטה-1; החלטי-6). מדד המורכבות מחושב על ידי השוואה בין הדירוגים השונים שהמשתתף נתן לעשר הדמויות. בציון ישנה התייחסות לכל דירוג שמופיע יותר מפעם אחת בשורה, וציון הדמיון שווה למספר הפעמים שבהם

מופיע דירוג זה. ציון 0 ניתן לדירוגים המופיעים רק פעם אחת בכל שורה. מדד הציונים של כל שורה יכול לנוע בין 4 ל-45, וטווח הציונים של השאלון נע בין 40 ל-450. ציון נמוך משקף רמת מורכבות קוגניטיבית גבוהה, וציון גבוה משקף רמת מורכבות קוגניטיבית נמוכה. במחקר הנוכחי נמצאה מהימנות פנימית באמצעות אלפא של קרונבך – 0.81.

מורכבות קוגניטיבית לפי מקדניאל ולורנס

מטרת הכלי לאפיין את רמת המורכבות הקוגניטיבית של הפרט בהתייחס לפרמטרים הבודקים את יכולת ניתוח אירוע ומביאים לביטוי בעיקר את האינטגרציה (McDaniel & Lawrence, 1990). במקור נמדדה המורכבות הקוגניטיבית על ידי חיבור המנתח את ההשפעות האפשריות לשימוש באנרגייה אטומית. לצורכי המחקר הנוכחי הותאמו שני נושאים: (א) מורכבות קוגניטיבית בניתוח קונפליקט במשפחה; (ב) מורכבות קוגניטיבית בניתוח בעיית הטרור בישראל.

מורכבות קוגניטיבית בניתוח קונפליקט במשפחה: במבחן זה התבקשו המשתתפים לנתח אירוע שמעורר קונפליקט חשוב במשפחה. במרכז האירוע עמדו בני הזוג כהן, המחזיקים בערכים מנוגדים (דתי-חילוני). בני הזוג עמדו בפני ההחלטה לאיזה מוסד לימודי לשלוח את בנם היחיד, שנולד לאחר טיפולים ממושכים. רמת המורכבות הקוגניטיבית הוערכה באמצעות ניתוח תוכן החיבור על פי חמש רמות חשיבה (1–5), וכל אחת מרמות החשיבה נותחה לפי שלוש אמות מידה: הגדרת האירוע ותפיסתו, ארגון מבני של האירוע וניתוח האירוע.

לוח 2: חישוב רמת מורכבות קוגניטיבית לפי מקדניאל ולורנס (McDaniel & Lawrence, 1990)

רמת המורכבות: 1=נמוכה; 5=גבוהה	הגדרת האירוע ותפיסתו	ארגון מבני של האירוע	ניתוח האירוע
1 – תיאור חד-צדדי	התעלמות ממידע, פשטנות	קבלת המסגרת המוצעת	ניסוח אחר – פרפרזה
2 – פשטנות החלופות	קונפליקט ברור מאלי	המשגה צרה	היגדים – טענות מקובעות
3 – ניצני מורכבות בחשיבה	שימור המורכבות	פרספקטיבות מרובות	הצהרות שגרתיות ופשטות
4 – פרשנויות רחבות	המשגה רחבה	אינטרפרטציה של רעיונות	נושא מוסבר
5 – ניתוח אינטגרטיבי	זווית ראייה חדשה	הבניה והמשגה מחדש	רשת של הקשרים

הציון נקבע על ידי שני מעריכים עם מתאם חיובי גבוה ביניהם ($r=.95, p < .01$). מהימנות המדד לפי אלפא של קרונבך – 0.99.

מורכבות קוגניטיבית בניתוח בעיית טרור: במבחן זה התבקשו המשתתפים לכתוב חיבור ולנתח את בעיית הטרור בישראל (כפי שנבדקה אצל סנקביץ, 2003). הצינון נקבע על ידי שני שופטים לפי אמות המידה שהוצגו לעיל. נמצא מתאם חיובי גבוה בין שני המעריכים ($r=.99, p < .01$). מהימנות המדד לפי אלפא של קרונבך – .98.

אישיות סמכותנית (דוגמטית)

מטרת השאלון לבחון נטיות לתפקוד קוגניטיבי ותפקוד ריגושי נוקשים ועמדות אנטי-דמוקרטיות. השאלון בודק את מידת הפתיחות של הפרט למידע שונה, הסותר את הידע הקודם שלו, ואת המידה שבה האדם פתוח לאנשים השונים ממנו בהשקפתם. במחקר הנוכחי נעשה שימוש במבחן סמכותנות שפותח על ידי רוקיץ' (Rokeach, 1960) ונמצא בשימוש שכיח גם כיום (Davies, 2005; Francis, 2001). השאלון מורכב מארבעים היגדים בנושאים שונים. לדוגמה: "ישנם שני סוגי בני אדם: אלה שהם בעד האמת, ואלה שהם נגד האמת", או: "בין כל ההשקפות הקיימות בעולם, ישנה כנראה רק אחת שהיא נכונה". המשתתף מסמן בסולם בן שש דרגות את מידת הסכמתו להיגדים, וככל שהציון נמוך יותר – מידת הסמכותנות גבוהה יותר. טווח הציונים של הכלי נע בין 40 ל-240. מהימנותו נבדקה על ידי רוקיץ' (Rokeach, 1960) במדגמים שונים ונעה בין .86 לבין .93. המהימנות שחושבה במחקר הנוכחי באמצעות אלפא של קרונבך היא .85.

זהות אישית

זהות אישית נמדדה באמצעות שאלון של צוריאל (1990), הבודק את מידת הגיבוש של הזהות האישית. הסולם מורכב מ-38 היגדים בסולם בן 5 דרגות; לדוגמה: "אני אדם הגאה באופיו ובערכיו", או: "נראה שאף אחד אינו מבין אותי כמו שצריך". מהשאלון מופקים שמונה מדדים – אחד כללי, ושבעה שהתגלו בניתוח גורמים: (א) התחייבות ומטרתיות; (ב) תחושת סולידיות והמשכיות; (ג) הכרה חברתית; (ד) משמעותיות מול ניכור; (ה) זהות פיזית; (ו) טבעיות ואמתיות; (ז) תפיסת שליטה עצמית. טווח הציונים האפשרי לציון הכללי נע בין 38–190, וככל שהציון גבוה יותר, כך הזהות האישית מגובשת יותר. מקדמי מהימנות על פי אלפא של קרונבך למדדים השונים ושל הציון הכללי נעים בין .79 לבין .85. במחקר הנוכחי נעשה שימוש במדד הכללי בלבד, מהימנות המדד נבחנה באמצעות אלפא של קרונבך ונמצאה .88.

מדד פיזור התכונות של דתיים וחילונים

מרכיב חשוב בזהות חברתית הוא היכולת להבחין בין קבוצת הפנים לקבוצת החוץ. תפיסת קבוצת החוץ כהטרוגנית, לא סטראוטיפית, בעלת פיזור תכונות רחב, עשויה להגדיל את טווח התכונות המשותפות לשתי הקבוצות ולהקטין את הקיטוב בין תפיסת קבוצת הפנים לקבוצת החוץ, ובכך למנוע ביטויים של חוסר סובלנות (Crocker & Quinn, 2004; Mummendey & Wenzel, 1999).

(O'Bryan, 2004; Padilla & Perez, 2003). השאלון בחן את מידת תפיסת פיזור התכונות של אוכלוסייה דתית ושל אוכלוסייה חילונית כלפי קבוצות החוץ. ככל שתפיסת פיזור התכונה של קבוצת החוץ גבוהה יותר, כך התפיסה קרובה יותר למציאות וסטראוטיפית פחות, ועל כן עשויה להיות סובלנית יותר. השאלון בנוי על היגדים של ספורטה-ערד (1993), המתייחסים לדתיים ולחילונים. כל משתתף התבקש לענות על 21 היגדים המייצגים תכונות אופי (כגון: נאור, דמוקרטי, ישר), ולציין מה השכיחות של תכונה זו באוכלוסייה דתית או חילונית. המשתתפים יכלו לבחור בין שבע דרגות שונות כמו: "אף אחד"; "מעט"; "פחות ממחצית"; "מחציתם כאלה ומחציתם כאלה"; "יותר ממחצית"; "כמעט כולם"; "כולם". לאחר קידוד צומצמו שבע הדרגות לארבע. טווח הציונים לכל תכונה נע בין 1 ל-4. סימון ההיגדים "אף אחד" (1) או "כולם" (7) העניק לאחר קידוד ערך 1 והורה על תפיסה של חוסר שונות (פיזור נמוך מאוד של התכונה). סימון ההיגדים "מעט" או "כמעט כולם" העניק לאחר קידוד את הציון 2. סימון ההצהרות "פחות ממחצית" או "יותר ממחצית" העניק לאחר קידוד את הציון 3, ואילו סימון ההצהרה "מחציתם כאלה" הורה על תפיסה גבוהה של שונות (פיזור גבוה של התכונה) וזיכה את המשתתף בציון 4. טווח הציונים האפשרי לשאלון — 21–84. מהימנות תפיסת פיזור התכונות של אדם דתי לפי אלפא של קרונבך היא 0.92. מהימנות תפיסת פיזור התכונות של אדם חילוני לפי אלפא של קרונבך — 0.91.

גילוי אמפתיה

במבחן זה הוצג קונפליקט בין בני זוג. המשתתף כתב כיצד היה נוהג לו היה הוא מעורב באירוע זה. כדי לענות על המבחן היה על המשתתף "להיכנס לנעליו" של אחד מבני הזוג באירוע ולגלות אמפתיה. באירוע בן זוג אחד דתי והשני חילוני. לזוג נולד בן יחיד לאחר טיפולים ארוכים, ועליהם להחליט האם לשלוח אותו לבית ספר דתי או לבית ספר חילוני. מבחן זה נכתב בארבע גרסאות: (א) משתתפת דתייה קיבלה גרסה שבה האישה אף היא דתייה והבעל חילוני; (ב) משתתפת חילונית קיבלה גרסה שבה האישה חילונית והבעל דתי; (ג) משתתף חילוני קיבל גרסה שבה הבעל חילוני והאישה דתייה; (ד) משתתף דתי קיבל גרסה שבה הבעל דתי ואשתו חילונית. באופן זה האירוע זימן לכל משתתף אפשרות לגלות אמפתיה כלפי בן או בת הזוג, בטרם החליט כיצד לנהוג בקונפליקט. המשתתף קיבל ציון על גילוי אמפתיה, אם בתהליך קבלת ההחלטה כיצד לנהוג באירוע זה, לקח בחשבון את דעתו של הזולת. אם המשתתף לקח בחשבון שיקולים של בן או בת הזוג ושל בנם, קיבל את הציון 3; אם המשתתף לקח בחשבון שיקולים של בן הזוג בלבד, הוא קיבל את הציון 2; משתתף שלקח בחשבון שיקולים של הבן בלבד קיבל את הציון 1; משתתף שלא גילה אמפתיה ולא לקח בחשבון שיקולים נוספים, קיבל את הציון 0. הציונים ניתנו על ידי שני שופטים, וההסכמה ביניהם הייתה 90.4%. מהימנות בין שופטים הייתה $\kappa = 0.86$ ($p < 0.0001$). נוסף על הדרך שבה יתנהג בקונפליקט, ענה המשתתף על שתי שאלות סגורות נוספות: (א) "כשענית על האירוע של משפחת

כהן, האם לקחת בחשבון את דעתם של בן או בת הזוג?" (נקודה אחת לתשובה חיובית ואפס לשלילית); (ב) "כשענית על האירוע של משפחת כהן, האם לקחת בחשבון את הרגשתם של בן או בת הזוג?" (נקודה אחת לתשובה חיובית ואפס לשלילית). הציון הסופי לאמפתיה נבנה מחיבור כל הציונים באמצעות ממוצע של ציוני התקן (אלפא של קרונברך למדד זה = 0.60).

קבלת החלטות

תהליך קבלת החלטות נמדד על בסיס חיבור שכתב המשתתף על תהליך החלטה בקונפליקט במשפחה. המדדים נלקחו מקניאל (2001א) וקלמן וריילי (Clemen & Reilly, 2000). שני שופטים בחנו את תהליך קבלת ההחלטה שהמשתתף תיאר. אמות המידה לצינון שנבדקו על ידי שני שופטים הן: (א) האם יש הגדרת מטרה או מיקוד במטרה? (ב) האם נעשה שימוש בידע כללי? (ג) האם הובע רצון לברר מידע נוסף? (ד) האם נשקלה יותר מחלופה אחת לפתרון? (ה) האם יש תכנון משוב או הערכה מחדש? בכל חמש אמות המידה, "כן" = 1, "לא" = 0. טווח הציונים הסופי לכל נבדק נע מ-0 עד 5. המהימנות בין השופטים הייתה 97.2%.

הליך

במחקר חלוץ, הכלים נבנו תוך שימת דגש על תקפות, מהימנות ורגישות והועברו לסטודנטים במכללות ובאוניברסיטאות שונות. סדר ההעברה היה כדלהלן: דף הפתיחה הכיל פנייה אל המשתתפים והסביר כי המחקר בודק דעות שונות של הציבור בתחומים שונים, צוינה בו חשיבות דעתם והרגשתם הפרטית וכן שתשובותיהם יישארו אנונימיות ולצורכי מחקר בלבד. דף זה הכיל גם שאלון קצר המברר דתיות או חילוניות של הנבדקים (נבדקים שלא ענו בעקביות על שלוש השאלות לבדיקת דתיות—חילוניות הוצאו מהמדגם). בדפים הבאים הופיעו נתונים דמוגרפיים, ולאחריהם ניתוח אירוע של קונפליקט במשפחה (ממנו הופקו המדדים: "מורכבות קוגניטיבית בניתוח קונפליקט במשפחה", "קבלת החלטות", "גילוי אמפתיה" ו"סובלנות כלפי קונפליקט במשפחה"); ניתוח בעיית הטרור בישראל (ממנו הופקו המדדים "מורכבות קוגניטיבית בניתוח הטרור" ו"סובלנות כלפי הטרור"); השאלון של ביירי למורכבות קוגניטיבית; שאלון עמדות סובלניות; שאלון סמכותנות; שאלון זהות אישית; מדד פיזור התכונות של דתי וחילוני. לסדר השאלונים אין השפעה על תוכן המענה, אך מאחר שהמבחנים לניתוח אירועים דרשו את הריכוז הגבוה ביותר, הם סודרו בתחילת סוללת השאלונים. כדי למנוע בעיית עייפות וכדי לאפשר למשתתפים לענות על השאלות בכנות, מילוי השאלון נעשה ללא הגבלת זמן, והנבדקים יכלו לעשות הפסקות על פי הצורך. בסיכומו של דבר, מילוי השאלונים נמשך כשעתיים.

תוצאות

הקשר בין סובלנות לבין מורכבות קוגניטיבית

נמצא כי לתחום התוכן הנבדק יש השפעה על הקשר בין המשתנים. כפי שפורט בפרק השיטה, חלק מהמדדים של הסובלנות והמורכבות הקוגניטיבית עוסקים באותם תחומי תוכן. כך למשל המדדים "מורכבות קוגניטיבית בניתוח קונפליקט במשפחה", "תהליך קבלת החלטות", "גילוי אמפתיה" ו"סובלנות כלפי קונפליקט במשפחה" עוסקים באותו תוכן. גם "מורכבות קוגניטיבית בניתוח בעיית הטרור" ו"סובלנות כלפי הטרור" עוסקים באותו תוכן. פרט לכך, קיימים מדדים אחרים העוסקים מעצם מהות התוכן שלהם בנושאים קרובים, למשל "מורכבות קוגניטיבית בניתוח הטרור" ו"סובלנות ביחסי יהודים–ערבים".

בלוח 3 ניתן לראות מתאמי פירסון בין סובלנות למורכבות קוגניטיבית, המאורגנים לפי שלוש רמות מרחק בין תחומים: (א) **תחומים זהים** – נמצאו חמישה מתאמים חיוביים, גבוהים ומובהקים (בין 38–54), למשל "קונפליקט במשפחה" נמצא במתאם עם "סובלנות כלפי קונפליקט במשפחה"; (ב) **תחומים קרובים** – בתחומים הקרובים נמצאו 12 מתאמים, למשל "סמכותנות" ו"סובלנות בתחום הטרור" נמצאו במתאם עם מדד "יחסי יהודים–ערבים". שישה מתאמים היו חיוביים בינוניים (16–33). ושישה – לא מובהקים; (ג) **תחומים רחוקים** – בתחומים רחוקים, כמו "קונפליקט במשפחה" ביחס ל"זכויות אזרח", נמצאו ארבעה מתאמים בעלי קשר נמוך עד בינוני (16–26). ו-33 מתאמים לא מובהקים. נראה אפוא כי בתחומים קרובים מאוד, המתאמים בין סובלנות למורכבות הם גבוהים, וככל שהתחומים מתרחקים אחד מהשני, הקשר בין הסובלנות למורכבות נחלש.

לוח 3: מתאמים בין סובלנות למורכבות קוגניטיבית לפי מרחק בין תחומים

תחומי הסובלנות / מורכבות קוגניטיבית	סובלנות בתחום					
	סובלנות בתחום זכויות אזרח	סובלנות בתחום יחסי דתיים-חילונים	סובלנות בתחום יחסי יהודים-ערבים	סובלנות בתחום יחסי מגדר	סובלנות בתחום טרור	סובלנות בתחום קונפליקט במשפחה
מדדים שתחומי התוכן שלהם זהים					.38**	.41**
						.54**
						.42**
						.44**
מדדים שתחומי התוכן שלהם קרובים			.18*			
		.12	-.02		.21**	
				-.07		
			.17*	.26**	.33**	
		.01				
					.19*	
		.02				
		.02				
מדדים שתחומי התוכן שלהם רחוקים	.089	-.009		.08		
			.13	-.10		
	-.14	.03	-.03	.07	.04	.09
	-.14	-.07	.17*		.20*	-.01
	.08			.16*		.11
	.09		.11	-.06	.15	
	.03	.13	.09	-.02		
	.08		.13	-.05	.16	.05
	.04		.15	.03	.27**	.06

* $P < .05$ ** $P < .01$

ניתוח גורמים לסובלנות ולמורכבות קוגניטיבית

כהכנה לבדיקת הקשר בין סובלנות למורכבות קוגניטיבית, נערכו ניתוחי גורמים מאששים. ניתוח גורמים על מדדי הסובלנות (עיינו לוח 4) חשף **ארבעה גורמים**: (א) סובלנות בתחום זכויות אזרח ומגדר (המכילה את המדדים "מגדר" ו"זכויות אזרח" משאלון עמדות סובלניות); (ב) סובלנות כלפי הטרור וכלפי ערבים (המכילה את הממד "יחסי יהודים–ערבים" בשאלון עמדות סובלניות ואת הממד "סובלנות בתחום בעיית הטרור"); (ג) סובלנות כלפי קונפליקט במשפחה (המכילה את הממד "סובלנות בתחום קונפליקט במשפחה"); (ד) סובלנות ביחסי דתיים–חילונים (המכילה את הממד "יחסי דתיים–חילונים" מתוך שאלון עמדות סובלניות). השונות המוסברת (לוח 4) לאחר הכנסת הגורם הראשון הייתה 31.24%, לאחר הכנסת הגורם השני – 51.78%, לאחר הכנסת הגורם השלישי – 70.28%, ולאחר הכנסת הגורם הרביעי – 87.5%. ניתוח גורמים על מדדי המורכבות הקוגניטיבית (עיינו לוח 5) חשף **שלושה גורמים**: (א) מורכבות בפתרון קונפליקטים (המכילה את המדדים: "ניתוח קונפליקט במשפחה", "גילוי אמפתיה", "קבלת החלטות" ו"ניתוח בעיית הטרור"); (ב) מורכבות ביחסים בין-אישיים (המכילה את המדדים "פיזור התכונות של דתיים וחילונים" ו"מורכבות קוגניטיבית על פי בירי"); (ג) מורכבות בתפיסת ה"עצמי" והזולת (המכילה את המדדים "זהות אישית" ו"סמכותנות"). השונות המוסברת (לוח 5) לאחר הכנסת הגורם הראשון הייתה 24.94%, לאחר הכנסת הגורם השני – 46.18%, ולאחר הכנסת הגורם השלישי – 64.58%.

לוח 4: חלוקה של תחומי הסובלנות לפי טעינויות, לאחר רוטציה (השונות המוסברת – 87.50 %)

המדד	Communalities	גורם 1	גורם 2	גורם 3	גורם 4
יחסי מגדר	.77	<u>.87</u>	.06	.03	0.24
זכויות אזרח	.80	<u>.86</u>	.18	.16	.12
סובלנות כלפי הטרור	.88	.07	<u>.85</u>	.41	.10
יחסי יהודים–ערבים	.83	.59	<u>.66</u>	-.07	.21
סובלנות כלפי קונפליקט במשפחה	.96	.11	.21	<u>.95</u>	.07
יחסי חילונים–דתיים	.99	.11	.13	.08	<u>.98</u>
Eigenvalues		2.69	1.17	.85	<u>.54</u>

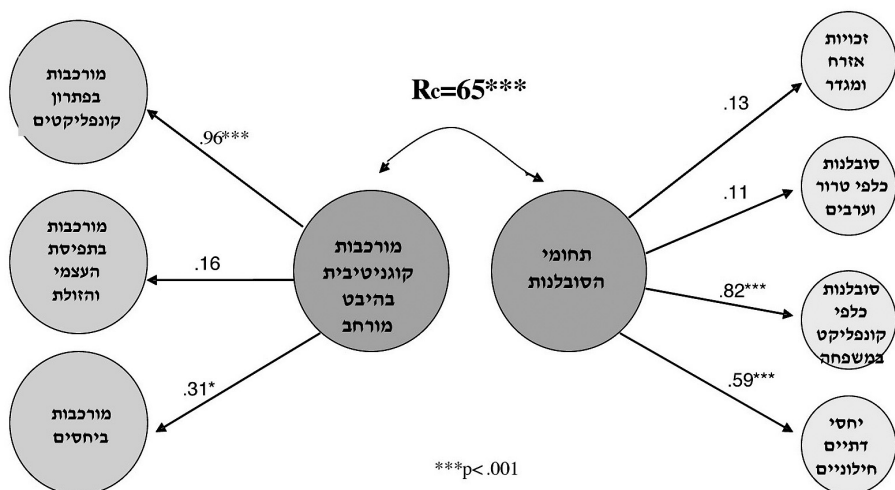
לוח 5: ניתוח גורמים של כל מדדי המורכבות הקוגניטיבית לפי טעינויות, לאחר רוטציה (השונות המוסברת – 64.58%)

מדדי המורכבות הקוגניטיבית	Communalities	גורם 1	גורם 2	גורם 3
ניתוח קונפליקט במשפחה	.78	<u>.82</u>	-.10	.34
גילוי אמפתיה	.68	<u>.78</u>	.24	-.12
קבלת החלטות	.59	<u>.77</u>	.05	-.01
ניתוח בעיית הטרור	.71	<u>.61</u>	-.01	.59
פיזור התכונות של אדם חילוני	.84	-.05	<u>.90</u>	.16
פיזור התכונות של אדם דתי	.84	.07	<u>.89</u>	.20
המבחן של בירי	.22	.08	<u>.46</u>	-.04
זהות ה"עצמי"	.58	.02	.13	<u>.75</u>
סמכותנות	.56	.04	.08	<u>.75</u>
Eigenvalues		2.769	1.828	1.216

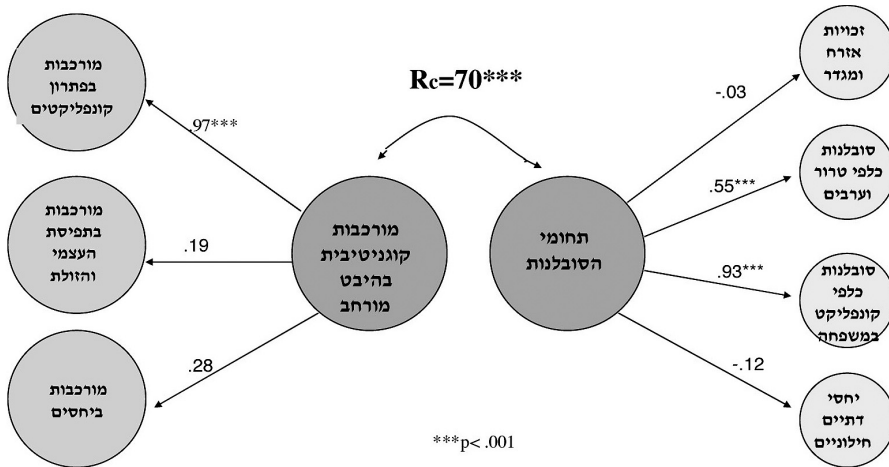
הבדלים בין דתיים וחילונים

הגורמים המופיעים בלוחות 4 ו-5 שימשו לחישוב מתאמים קנוניים בקרב דתיים וחילונים בנפרד. מתאמים קנוניים מאפשרים לבדוק בו-זמנית את הקשר שבין קבוצות מדדים, במחקר הנוכחי – בין קבוצת מדדי המורכבות הקוגניטיבית לבין קבוצת המדדים של תחומי הסובלנות. תרשימים 1 ו-2 מציגים את התוצאות.

תרשים 1: מקדמי פונקציות קנוניות – אוכלוסייה דתית

תרשים 2: מקדמי פונקציות קנוניות – אוכלוסייה חילונית

מתרשימים 1 ו-2 עולה, כי אם מקבצים את כל גורמי המורכבות יחדיו ואת כל גורמי הסובלנות יחדיו, מקבלים מתאמים גבוהים ($.65$ – $.70$). אצל דתיים וחילונים כאחד. ניתוח המתאמים הקנוניים מראה כי הן אצל דתיים והן אצל חילונים, בתחום המורכבות-הקוגניטיבית, הגורם המשותף התורם למתאם הגבוה ביותר הוא "מורכבות בפתרון קונפליקטים". בתחום הסובלנות, הגורם התורם ביותר למתאם הוא "סובלנות כלפי קונפליקט במשפחה". ההבדל בין דתיים לחילונים מתבטא בגורם השני התורם לתחום זה: אצל החילונים הגורם הוא "סובלנות כלפי טרור וערבים" ואילו אצל הדתיים הגורם הוא "יחסי דתיים וחילונים".

דיון

המחקר חשף שלושה מחצאים עיקריים:

א. קיימים מתאמים גבוהים ומובהקים בין סובלנות למורכבות קוגניטיבית, אולם רק בתחומים קרובים מאוד. ככל שהתחומים מתרחקים אחד מהשני, הקשר בין מורכבות לסובלנות קטן. לדוגמה, בתחום הטרור המתאמים בין סובלנות למורכבות קוגניטיבית הם גבוהים, וכך גם בתחום המשפחה, אולם אין קשר כלל בין "מורכבות קוגניטיבית בתחום הטרור" לבין "סובלנות ביחסי מגדר" או "יחסי דתיים וחילונים" (לוח 3). מנתונים אלו עולה, כי אם בוחנים את המורכבות הקוגניטיבית ואת הסובלנות באותו תחום תוכן, מוצאים כי קיימים רכיבי ידע משותפים רבים יותר, ולכן נמצא קשר ברור בין המשתנים. כאשר בודקים את הקשר בין סובלנות למורכבות קוגניטיבית שלא באותו תחום תוכן, רכיבי הידע המשותפים מועטים (במונח "רכיבי ידע" הכוונה לסכמות ידע ולאופרציות לוגיות), ועל כן היכולת למצוא מתאמים בין המשתנים של מורכבות קוגניטיבית לעמדה

סובלנית קטנה. בממצא זה יש תמיכה לטיעוניו של ססי (Ceci, 2003), שהפרט עורך עיבוד קוגניטיבי יעיל יותר בתחום הנלמד ובהקשר שבו נלמד, ולכן כאשר יישומים אלו נערכים בתחומים אחרים, הם אינם תדירים ואינם יעילים באותה מידה.

ב. מושג הסובלנות ומושג המורכבות הקוגניטיבית, כל אחד בפני עצמו, אינו משתנה אחד, אלא מורכב מתת-רכיבים, שחלקם קשורים בקשר הדוק וחלקם בקשר רופף (לוחות 4 ו-5). ניתוחי גורמים הראו כי מדד הסובלנות מורכב מארבעה גורמים שונים וממד המורכבות הקוגניטיבית – משלושה. ממצא זה מבהיר כי הן מושג הסובלנות והן מושג המורכבות הקוגניטיבית אינם עשויים ממקשה אחת, אלא מפוצלים ביניהם (בתחומי הידע ובאופרציות הלוגיות), וכנראה כל תת-מדד בוחן דברים שונים. לכן לא ניתן להתייחס לכל אחד מהמשתנים כתחום כללי. עם זאת, לא ניתן לומר שיש ייחודיות תחום מלאה, כיוון שבחלוקה לגורמים מספר נמצאו תחומים משותפים.

ג. לא נמצאו הבדלים בין דתיים לחילונים במדדי המחקר שבדקו את המורכבות הקוגניטיבית, אולם נמצאו הבדלים ביניהם במדדי הסובלנות. ניתוח המתאמים הקנוניים מראה כי בתחום המורכבות הקוגניטיבית, הגורם המשותף הוא "מורכבות בפתרון קונפליקטים". התרומה הראשונה לגורם המשותף, הן אצל דתיים והן אצל חילונים, היא בתחום הסובלנות – "סובלנות כלפי קונפליקט במשפחה". ההבדל בין דתיים וחילונים מתבטא בגורם השני. אצל החילונים, הגורם השני התורם הוא "סובלנות כלפי טרור וערבים", ואילו אצל הדתיים, הגורם הוא "יחסי דתיים וחילונים". ניתן לטעון, כי אף שאין הבדל ברמת המורכבות הקוגניטיבית, ההבדל בתחומי התוכן של מערכת הערכים בין דתיים לחילונים הוא שיוצר את ההבדל בסובלנות: מערכת הערכים החילונית מדגישה יותר את נושא היחס לערבי, ואילו מערכת הערכים הדתית מדגישה יותר את היחסים בין דתיים וחילונים. ממצא זה משקף אמפירית את התפיסה התאורטית, כי למערכת הערכים שהפרט מחזיק בה יש השפעה מכרעת על דרכי החשיבה, על עיצוב עמדות ועל הכרעות בתחומים שונים של החיים (Chan, 2002; Galeotti, 2002).

השפעת התחום (domain) על הסבר הקשר שבין סובלנות למורכבות קוגניטיבית

היכולת החלקית להסבר של ממדי המורכבות הקוגניטיבית את תחומי הסובלנות, היא תוצר ישיר של היותם של המשתנים מכילים רכיבי ידע שחלקם חופפים וחלקם ייחודיים. מבנה הסובלנות ומבנה המורכבות הקוגניטיבית מושפעים שניהם מתחום התוכן. כיוון שאין חפיפה גדולה בין תחומי הסובלנות ותחומי התוכן של מורכבות קוגניטיבית כתוצאה מכך, יכולת ההסבר מצטמצמת.

שלושת הממצאים העיקריים של המחקר מובילים אותנו לשאלה מרכזית: עד כמה פעילות כלשהי של התודעה (mind), כמו סובלנות או מורכבות קוגניטיבית, היא חוצת תחומים ובאה לידי ביטוי זהה בתחומים רבים, ועד כמה היא ייחודית

לתחום. במחקר הנוכחי אנו מבססים את ההסבר לממצאים בתחום הפסיכולוגיה הקוגניטיבית.

ניתן להתייחס למושג התחום באמצעות סכמות ידע ואופרציות לוגיות. סכמות ידע בתחום ספציפי מתייחסות לאוסף של יחידות מידע הקשורות יחד לאותו נושא. סכמות הידע יכולות לכלול ידע הצהרתי, מידע פורמלי אוניברסלי וידע סובייקטיבי, כחוויות וזיכרונות אישיים (Sternberg, 1997, 2000). אופרציות לוגיות הן המכניזם המנטלי המאפשר עיבוד מידע. הן כוללות הפעלת עיקרון או כמה עקרונות של פעולות קוגניטיביות המאפשרות את ארגון סכמות הידע, חיבורן לסכמות אחרות והבאתן לכלל משמעות. אופרציות לוגיות תלויות תחום הן הקשורות אל תחום תוכן מסוים והמייחדות אותו, כדוגמת פעולות חיבור וחסור, המאפיינות את תחום המתמטיקה. ואולם הגדרת תחום היא הגדרה שרירותית, המושפעת מאופן ארגון הסכמות, שכן ניתן לשייך סכמות ידע רבות לתחומים שונים בו-זמנית, בהתאם לצורך של השימוש באותו מידע (Dahlin, 2001). המורכבות הקוגניטיבית והעמדה הסובלנית הן תוצר של סכמות הידע והאופרציות הלוגיות. כך לדוגמה, סכמות תוכן בודדת של נישואי יהודייה לערבי עשויה להימצא בקרבה לסכמה של נישואי חילונית לדתי, ובה בעת להימצא בקרבה גם לסכמה גדולה יותר של יחסי יהודים-ערבים, או להיות חלק ממנה. יכולת שיבוצה של סכמה היא גמישה ותלויה בצרכיו ובהתפתחותו של הפרט ובתחום התוכן המדובר. מאגר הזיכרון בנוי ממגוון סכמות המשיקות זו לזו, ובנקודות מסוימות – חופפות זו את זו. קרבתה של סכמת נישואי יהודייה לערבי אפשרה את חיבורה וחצייתה עם היבטים נוספים. יכולת זו מצביעה לפי קלארק (Clark, 2003) על גמישות קוגניטיבית, בעוד סטרנברג מכנה זאת "אינטליגנציה יצירתית" (Sternberg, 2000).

המורכבות הקוגניטיבית והעמדה הסובלנית מושפעות מתחום התוכן. העמדה הסובלנית היא רחבה וכוללת היבטים של רגש, התנהגות ותחומים נוספים ברכיב הקוגניציה יחד עם אופרציות לוגיות וסכמות ידע, בעוד המורכבות הקוגניטיבית מצומצמת לאופרציות לוגיות בתחומים מסוימים. הואיל וכך, אין חפיפה בין כל רכיבי הידע של המורכבות הקוגניטיבית לאלו של העמדה הסובלנית. לכן נמצא שהקשר ביניהם מתקיים בנקודות המגע של רכיבי ידע משותפים. החלק המשותף לשני המשתנים האלו מתאר את השונות המוסברת שבקשר שבין סובלנות למורכבות קוגניטיבית.

מורכבות קוגניטיבית וסובלנות

אף שמושג המורכבות הקוגניטיבית טרם עוצב סופית, קיים קשר תאורטי ברור בין מורכבות קוגניטיבית לבין סובלנות במשימות בעלות תוכן דומה. לעיל הגדרנו מורכבות קוגניטיבית כיכולתו של האדם להתמודד ביעילות עם משימות קשות ומסובכות באמצעות תהליך שיש בו מספר רב של שלבים ומחייב שימוש בו-זמני של פעולות חשיבה (להרחבה, עיינו קניאל, 2001א). להלן דוגמה לקשר התאורטי

בין סובלנות למורכבות קוגניטיבית: אחת מפעולות התודעה המרכזיות היא גילוי אמפתיה כלפי הצד השני בקונפליקט. פעולה זו מתבטאת ביכולתו של האדם לתפוס את דעותיו ורגשותיו של הזולת (Jolliffe & Ferington, 2006). באמפתיה קיים שילוב מורכב של הבנה, הזדהות ורגשות חיוביים. גילוי אמפתיה מחייב מורכבות קוגניטיבית, כלומר צירוף של פעולות ותודעה רבות, כמו למשל: הקשבה פעילה (בררה, ריכוז ומאמץ), שיחה לפי כללים ודרכי דיון וטיעון שניתן לבסס את אמתותן או להכחישן, דיאלוג בעל לכידות (אחדות תכנית ורציפות בטענות), המותנית בכמה פעולות בעלות חוקים ברורים (השוואה, אינדוקצייה, דדוקצייה, סיבה ותוצאה), הבחנה בין עובדות להערכות וכן בררת מידע יעילה, מיון וארגון, הצגת טיעונים נכונה והימנעות מהטיות.

סובלנות מחייבת פתיחות רבה למידע, שהרי סגירות למידע מביאה אנשים לקבץ ולשיים (לסווג) אחרים לקבוצות על פי הבדלים לא אמתיים. הסטראוטיפ (מיונים שגויים) מבטא שימוש טבעי בקטגוריות מוכללות, שהוא תוצאה של מגבלות בעיבוד מידע. סובלנות מחייבת שיקול דעת ויכולת האדם לבחור מבין האפשרויות הפתוחות בפניו. תהליך זה מתאים לפתרון קונפליקטים במודל של קבלת החלטות ופתרון בעיות. אם כן, שימוש מודע ומושכל בתהליכים אלו יכול לסייע בפתרון קונפליקטים במציאות: אם שני הצדדים בקונפליקט משתמשים באותו מודל וחולקים שפה משותפת בנוגע למכניזם של הפתרון, מתקיים תהליך שחלק ממנו מתבטא בגילוי אמפתיה. כאשר שני הצדדים בקונפליקט נהנים ממורכבות קוגניטיבית גבוהה, הסבירות כי תהיה גם סובלנות, שתמיר את האלימות, גוברת. כל זאת בתנאי שמורכבות וסובלנות באות לידי ביטוי בתוכן דומה. ככל שגדל המרחק בין תוכני המורכבות הקוגניטיבית לבין תוכני הסובלנות, יורדת הסבירות למציאת קשר ביניהם.

מחקרים בעתיד

נראה אפוא כי אם בוחנים את הקשרים בין סובלנות ומורכבות קוגניטיבית בתנאים הקרובים למציאות (ניתוח אירועים ובעיות מורכבות), מגלים כי לכל אחד מהמושגים יש מספר רב של משתנים ותת-משתנים. מחקרנו מהווה צעד ראשון, ויש בו יתרון גדול במשימות הקרובות למציאות ובהפעלה של מדדים אחדים בו-זמנית. יש להמשיך בצעדים נוספים, ובמקביל, ליצור לכל מושג מערכת תאורטית לכידה יותר מבחינה מושגית, בעלות תקפות תוכן גבוהה בין המושגים לכלי המדידה. מגבלה הקיימת במחקר זה מתייחסת לכך שהגורמים השלישי והרביעי (לוח 4) בתחומי הסובלנות נמצאו ערכי אייגן (Eigenvalues) קטנים מ-1. לכן יש להתייחס לממצאים אלו בזהירות ולבדוק את המשתנים במחקרי המשך. המחקר הנוכחי בדק שתי קבוצות חברתיות (דתיים וחילונים). יש מקום לבדוק בעתיד קבוצות חברתיות נוספות, וכן – לבדוק את השפעת הבדלי המגדר על הקשר שבין המשתנים.

למרות המתאמים המובהקים והגבוהים בין מורכבות קוגניטיבית לבין סובלנות בתחומי תוכן זהים, בכל זאת קיימת שונות שאינה מוסברת. שונות זו נובעת כנראה מאינטראקציות מורכבות הקיימות בין רכיבי ידע ופעולות חשיבה, וממשתנים נוספים, שלא כללנו בניתוח התאורטי, כמו רגשות ביחס לקונפליקט. נראה כי לרכיב הרגש יש השפעה חשובה על הקשר שבין מורכבות קוגניטיבית וסובלנות. לקונפליקטים יש פוטנציאל גבוה להעלאת עצמות של רגשות לשיאים גבוהים. רגש ההתנגדות לזולת מעורר רגשות שליליים, כמו: חוסר נחת, רוגז, שנאה ועוד. רגשות אלה משפיעים על תהליכי חשיבה ויוצרים מעין כדור שלג מתגלגל (Samter, 2002). ניתן לומר כי הרגש השלילי מובנה בתהליך הסובלני. הפרט צריך לכבוש באמצעים קוגניטיביים את יצר ההתנגדות והרגשות השליליים כלפי גורם הקונפליקט ולנקוט סובלנות. קיים היזון חוזר בין רגש לקוגניציה גם בכיוון ההפוך: כך למשל, אם הפרט לומד שהפגיעה בו נעשתה בשוגג, סערת רוחו פוחתת וכעסו שוכך. כיום מתפתחת המודעות לכך שהרגשות והקוגניציה משלימים זה את זה וכי יש ביניהם יחסים הדדיים אשר צריכים להיחקר (לזרוס ולזרוס, 2001; 2003; Diederich); כך גם ייחוס סיבתיות, הנראים לנו כיוון מבטיח להבנת רכיב הסובלנות (Weiner, 2006).

חינוך לסובלנות ולמורכבות קוגניטיבית

כמו כל **חינוך לערכים**, כך גם הסובלנות נקנית במשפחה, בחברת השווים, באמצעי התקשורת וברשות הרבים. לחינוך הפורמלי השפעה מכרעת **בתהליכי החברות** הפוליטי בכלל ובהנחלת הסובלנות הפוליטית בפרט. על כן חינוך מובנה לסובלנות במערכת החינוך הפורמלית עשוי להביא לתוצאות חיוביות בדורות הבאים.

המחקר הנוכחי מצביע על הצורך למקד את החינוך לסובלנות בתכנים החשובים למחנך ולחברה, ולהציע ללומד חלופות לאלימות על ידי סובלנות. בתכנים שלא יפותחו אצל הפרט, לא תתגלה הסובלנות ברמה גבוהה, כיוון שהסובלנות תלויה בתחום שבו היא נלמדת. כדי להשיג העברה מתחום לתחום, יש להציב למידה זו כמטרה וליצור הפשטה של רעיון הסובלנות, כך שתיווצר העברה מ"דרך גבוהה" לתחומים אחרים (קניאל, 2001; ג, 1989; Salomon & Perkins). יש חשיבות בהוראת מגוון תכנים ומשימות של סובלנות, כגון הבנת עמדות פוליטיות שונות וידע על קבוצות חברתיות שונות שיש עמן קונפליקטים (מגדר, דתיים—חילונים, מיעוטים אתניים, זהויות חברתיות-מיניות, כגון הומוסקסואלים, ועוד). שילוב של ידע, ניתוחי אירועים ומפגשים עם קבוצות שעמן יש קונפליקט, מצמצמים סטראוטיפים, מעלים סובלנות ומורידים תוקפנות. ידע הנדרש בניתוחי אירועים מורכב גם מבסיס עולם הערכים שמתוכו האדם "גוזר" את ההצדקות לסובלנות ואת גבולותיה. שילוב בין ידע ערכי לבין ידע עובדתי יאפשר ללומד לנתח את מצבי הקונפליקט ביחסים הבין-אישיים באורח מעמיק יותר. הוא יוכל לנמק מדוע רצוי לנהוג באירוע מסוים בסובלנות (הצדקות ערכיות או תועלתניות) ומהן הגבולות שלו לסובלנות, הנובעים מהשקפת עולמו.

נוסף על החינוך לסובלנות ולהעברתה של הסובלנות לתחומים רבים, יש צורך לחנך למורכבות קוגניטיבית, כיוון שנראה כי היא מעלה את ההסתברות לסובלנות. מורכבות קוגניטיבית מספקת לאדם את הכלים לסובלנות, כמו: יכולת של זיהוי הקונפליקט, זיהוי הפרטים שלוקחים בו חלק, זיהוי של אמונות וערכים של שני הצדדים בקונפליקט, יכולת לגלות אמפתיה, זיהוי רגשות אישיים וחשיבה שאינה סמכותנית, קבלת החלטות, תהליכים מטה-קוגניטיביים ורפלקציה. חינוך שישקיע זמן ומשאבים בשילוב בין סוגי ידע שונים בתחומי הסובלנות ופעולות החשיבה המורכבות יסייע מאוד בפיתוחו של אזרח העתיד – אזרח שיהיה סובלני הרבה יותר בתחומים שונים, ייטה לפתרון בעיות בדרכי שלום ולא בדרכי אלימות וישתמש במורכבותו הקוגניטיבית למטרות ערכיות ראויות.

מקורות

- לזרוס, ר' ולזרוס ב' (2001). **רגש והיגיון**. חיפה: אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן.
 סנקביץ, ט' (2003). **בדיקת תוקף מבנה למורכבות קוגניטיבית**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
 ספורטה-ערד, נ' (1993). **שינוי עמדות בעקבות מפגשים בין דתיים וחילוניים והשפעת החרדה התכונתית בתהליך השינוי**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
 צוריאל, ד' (1990). זהות האני לעומת פזירות הזהות בגיל ההתבגרות: היבטים התפתחותיים והשלכות חינוכיות. **מגמות, לב**, 484–509.
 קניאל, ש' (2001א). **הפסיכולוגיה של השליטה על התודעה**. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
 קניאל, ש' (2001ב). תלמיד חכם ומורכבות קוגניטיבית, **טללי אורות**, י, 298–335.
 קניאל, ש' (2001ג). העברה בלמידה: תקוות חדשות. **מגמות, מא**, 301–321.
 ש', א' (2005). **סובלנות ומורכבות קוגניטיבית: מאפיינים וקשרים הדדיים**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
 Adorno, T. W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. D. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Norton and Company.
 Allard, M., & Carlson, B. R. (1963). The generality of cognitive complexity. *Journal of Social Psychology*, 59, 73–75.
 Altemeyer, B. (1996). *The authoritarian specter*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
 Ball-Rokeach, S., & Loges, W. E. (1994). Choosing equality: The correspondence between attitudes about race and the value of equality. *Journal of Social Issues*, 50, 9–18.
 Bieri, J. (1955). Cognitive complexity-simplicity and predictive behavior. *Journal of Abnormal And Social Psychology*, 51, 263–268.
 Bieri, J. (1966). Cognitive complexity and personality development. In D. J. Harvey (Ed.), *Experience structure and adaptability* (pp. 110–135). New York: Springer.

- Bieri, J., Atkins, A., Briar, S., Leaman, R., Miller, H., & Tripodi, T. (1966). *Clinical and social judgment: The discrimination of behavioral information*. New York: Wiley.
- Bieri, J., & Blacker, E. (1956). The generality of cognitive complexity in the perception of people and inkblots. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 53, 112–117.
- Bird, R., & Bird, D. W. (2002). Constraints of knowing or constraints of growing? *Human Nature*, 13, 239–267.
- Brendel, J. M., Kolbert, J. B., & Foster, V. A. (2002). Promoting student cognitive development. *Journal of Adult Development*, 9, 217–227.
- Callison, D. (1998). Schema and problem-solving. *School Library Media Activities Monthly*, 14, 43–45.
- Cameron, J. E. (2004). A three-factor model of social identity. *Self and Identity*, 3, 239–262.
- Castiglione, D., & McKinnon, C. (2001). Introduction: Beyond toleration? *A Journal of Legal and Social Philosophy*, 7, 223–230.
- Ceci, S. J. (2003). Cast in six ponds and you'll reel in something: Looking back on 25 years of research. *American Psychologist*, 58, 855–864.
- Chan, D. (2004). Individual difference in tolerance for contradiction. *Human Performance*, 17, 297–324.
- Chan, J. (2002). Moral autonomy, civil liberties and Confucianism. *Philosophy East and West*, 52, 281–310.
- Clark, A. (2003). Connectionism and cognitive flexibility. In Y. H. Gunther (Ed.), *Essays on nonconceptual context* (pp. 165–181). Cambridge, MA: MIT Press.
- Clemen, R., & Reilly, T. (2000). *Making hard decisions with decision tools*. Belmont, CA: Duxbury Press.
- Cokley, K. O. (2005). Racial, identity, ethnic identity, and afrocentric values: Conceptual and methodological challenges in understanding African American identity. *Journal of Counseling Psychology*, 52, 517–526.
- Corkalo, D. (2003). National identity and social distance: Does in-group loyalty lead to out-group hostility? *Review of Psychology*, 10, 85–94.
- Croker, J., & Quinn D. (2004). Psychological consequences of devalued identities. In M. Brewer & M. Hewstone (Eds.), *Self and social identity* (pp. 58–81). Oxford: Blackwell Publishing.
- Dahlin, B. (2001). Critique of the schema concept. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 45, 287–300.
- Davies, M. F. (2005). Dogmatism and the distinctiveness of opposite vs. different cognitive systems: Release from proactive inhibition for shifts within and

- between dimension of meaning. *Journal of Research in Personality*, 39, 574—591.
- Diederich, A. (2003). Decision making under conflict: Decision time as a measure of conflict strength. *Psychonomic Bulletin and Review*, 10, 167—175.
- Dinauer, L., & Fink, E. (2005). Inter-attitude structure and attitude dynamics: A comparison of the hierarchical and Galileo Spatial-Linkage models. *Human Communication Association*, 31, 1—32.
- Dougherty, J. P. (2000). Tolerance: Virtue or vice? *Modern Age*, 42, 235—238.
- Evans, K. M., & Foster, V. A. (2000). Relationships among multicultural training, Moral development and racial identity development of white counseling students. *Counseling and Values*, 45, 39—48.
- Fisherman, S. (2001). Cognitive complexity and Ego Identity in talented Israeli adolescent boys. *Gifted Education International*, 15, 291—301.
- Francis, L. J. (2001). Christianity and dogmatism revisited: A study among fifteen and sixteen years olds in the United Kingdom. *Religious Education*, 96, 211—226.
- Galeotti, A. E. (2001). Do we need toleration as a moral virtue? *A Journal of Legal and Social Philosophy*, 7, 273—292.
- Galeotti, A. E. (2002). *Toleration as recognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Granello, D. H., & Underfer-Babalis, J. (2004). Supervision of group work: A model to increase supervisee cognitive complexity. *Journal for Specialists in Group Work*, 29, 149—173.
- Gray, J. (2000). Pluralism and toleration in contemporary political philosophy. *Political Studies*, 48, 323—333.
- Hukinson, T., & Haddock, G. (2004). Individual differences in attitude structure: Variance in the chronic reliance on effective and cognitive information. *Journal of Experimental Social Psychology*, 40, 82—90.
- Jolliffe, D., & Farrington, D. P. (2004). Empathy and offending: A systematic review and meta-analysis. *Aggression and Violent Behavior*, 9, 441—476.
- Jolliffe, D., & Farrington, D. P. (2006). Examining the relationship between low empathy and bullying. *Aggressive Behavior*, 32, 450—550.
- Kelly, G. A. (1955). *The psychology of personal constructs* (vol. I). New York: Norton Press.
- Kim, B. S. K., & Omizo, M. M. (2005). Asian and European American cultural values, collective self-esteem, acculturative stress, cognitive flexibility and general self-efficacy among Asian American college students. *Journal of Counseling Psychology*, 52, 412—419.
- King, P. (1998). *Toleration*. London: Frank Cass Publishers.

- Kriesberg, L. (2003). *Constructive conflicts: From escalation to resolution (2nd edition)*. New York: Rowman & Littlefield.
- Labouvie-Vief, G., & Diehl, M. (2000). Cognitive complexity and cognitive-affective integration: Related or separate domains of adult development? *Psychology and Aging, 15*, 490—504.
- Lantz, A., & Friedrich, P. (2003). Learning in the workplace: An instrument for competence assessment. *Learning Organization, 10*, 185—194.
- Leary, M., & Price-Tangney, J. (2003). The self as organizing construct in the behavioral and social sciences. In M. Leary & J. Price-Tangney (Eds.), *Handbook of self and identity* (pp. 3—14). New York: The Guilford Press.
- Low, J. M. (1999). Differences in cognitive complexity of adolescents with foreclosed and achieved identity status. *Psychological Reports, 85*, 1093—1099.
- Luppicini, R., & Sajani, N. (2003). Perceptions of tolerance within a Canadian University. Graduate researcher. *Journal for the Arts, Sciences, and Technology, 1*, 49—57.
- Martin, L., Lennart, M., Ulrika, H., & Niklas, L. (2006). Moral judgment, cognitive distortions and empathy in incarcerated delinquent and community control adolescents. *Psychology, Crime and Law, 12*, 453—462.
- McClosky, H., & Brill, A. (1983). *Dimensions of tolerance: What Americans believe about civil liberties*. New York: Sage.
- McDaniel, E., & Lawrence, C. (1990). *Levels of cognitive complexity: An approach to the measurement of thinking*. New York: Springer-Verlag.
- Meyer, M. J. (2002). Tow forms of toleration: Tolerance in public and personal life. *Journal of Social Philosophy, 33*, 548—562.
- Mummendey, A., & Wenzel, M. (1999). Social discrimination and tolerance in inter-group relation: Reactions to inter-group difference. *Personality and Social Psychology Review, 3*, 158—174.
- Nesbitt, L. P. (2003). Complexes and cognitive complexity: Canadian contributions to political psychology. *Canadian Journal of Political Science, 36*, 879—896.
- Newey, G., & Mckinnon, C. (2002). Virtue, reason and toleration. *Mind, 3*, 156—158.
- O'Bryan, M. (2004). Intergenerational transmission of prejudice, sex role stereotyping, and intolerance. *Adolescence, 39*, 407—426.
- Oyserman, D. (2004). Self concept and identity. In M. Brewer & M. Hewstone (Eds.), *Self and social identity* (pp. 5—24). Oxford: Blackwell Publishing.
- Padilla, A. M., & Perez, W. (2003). Acculturation, social identity, and social cognition: A new perspective. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences, 25*, 35—55.

- Piaget, J., & Inhelder, B. (1969). *The Psychology of child*. New York: Harper.
- Porter, S. S., & Inks, L. W. (2000). Cognitive complexity and salesperson adaptability: An exploratory investigation. *Journal of Personal Selling and Sales Management*, 20, 15–21.
- Quinn, P. L. (2001). Religious diversity and Religious toleration. *International Journal of Philosophy*, 50, 57–58.
- Robinson, P. (2001). Task complexity, task difficulty and task production: Exploring interactions in a componential framework. *Applied Linguistics*, 22, 27–57.
- Rokeach, M. (1960). *The open and the closed mind*. New York: Basic Books.
- Rosenthal, M. A. (2001). Tolerance as virtue in Spinoza's ethics. *Journal of the History of Philosophy*, 39, 535–557.
- Salomon, G., & Perkins, D. N. (1989). Rocky roads to transfer: Rethinking mechanisms of a neglected phenomenon. *Educational Psychologist*, 24, 113–143.
- Samter, W. (2002). How gender and cognitive complexity influence the provision of emotional support: A study of indirect effects. *Communication-Reports*, 15, 5–16.
- Schroder, H. M., Driver, M. J., & Streufert, S. (1967). *Human information processing: Individuals and groups functioning in complex social situations*. New York: Holt Rinehart and Winston.
- Schultz, A. (2000). Beyond pluralism. *Journal of American Ethnic History*, 19, 107–108.
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances and Experimental Social Psychology*, 25 (pp. 1–65). New York: Academic Press.
- Sternberg, R. (1997). *Thinking Styles*. New York: Cambridge University Press.
- Sternberg, R. (Ed.) (2000). *Handbook of intelligence*. New York: Cambridge University Press.
- Stryker, S. (2000). Identity competition: Key to differential social movement participation? In S. Stryker, T. Owens & R. White (Eds.), *Self, identity and social movements* (pp. 21–40). Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Suedfeld, P., & Schaller, M. (2002). Authoritarianism and the Holocaust: Some cognitive and affective implications. In L. S. Newman & R. Erber (Eds.), *Understanding genocide: The social psychology of the Holocaust* (pp. 68–90). London: Oxford University Press.

- Sullivan, J. L., & Transue, J. E. (1999). The psychological underpinning of democracy: A selective review of research on political tolerance, interpersonal trust and social capital. *Annual Review of Psychology*, 50, 625—650.
- Tan, K. C. (2000). *Toleration, diversity and global justice*. University Park, PA: State University Press.
- Ten, C. L. (2002). A conception of toleration. *Philosophical Inquiry International Quarterly*, 24, 1—10.
- Van Hiel, A., & Mervielde, I. (2003). The measurement of cognitive complexity and its relationship with political extremism. *Political Psychology*, 24, 781—801.
- Weiner, B. (2006). *Social motivation, justice, and the moral emotions: An attributional approach*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Woehr, D. j., Miller, M. J., & Lane, J. A. (1998). The development and evaluation of a computer-administered measure of cognitive complexity. *Personality and Individual Differences*, 25, 1037—1049.